

Aleksandra Pohl

Autorytaryzm

Studium psychologiczne

dyskurs politologiczny

monografie

Akademia Ignatianum w Krakowie
Wydawnictwo WAM
Kraków 2015

SPIS TREŚCI

Wstęp	7
ROZDZIAŁ 1.	
Psychoanalityczne koncepcje autorytaryzmu	15
1.1. Społeczeństwo autorytarne	15
1.2. Autorytarny charakter społeczny	20
1.3. Osobowość autorytarna	29
1.4. Krytyka koncepcji osobowości autorytarnej	70
ROZDZIAŁ 2.	
Reinterpretacje koncepcji autorytaryzmu	85
2.1. Umysłowość twarda i miękka	85
2.2. Koncepcja dogmatyczności umysłu	93
2.3. Autorytaryzm prawicowy i autorytaryzm lewicowy	108
2.4. Teoria dominacji społecznej a autorytaryzm prawicowy	123
2.5. Wybrane współczesne konceptualizacje autorytaryzmu	144
ROZDZIAŁ 3.	
Autorytaryzm a postawy społeczno-polityczne i zachowania wyborcze	185
3.1. Postawy społeczno-polityczne i zachowania wyborcze: ujęcia definicyjne	185
3.2. Autorytaryzm a postawy społeczno-polityczne	192
3.3. Autorytaryzm na poziomie grupowym	226
3.4. Deradykalizacja postaw autorytarnych	236
3.5. Autorytaryzm a preferencje polityczne i zachowania wyborcze	246
Zakończenie	257
Bibliografia	261
Indeks osób	279
Authoritarianism: A Psychological Study	285

WSTĘP

Zagadnienie autorytaryzmu w ujęciu psychologicznym obecne jest w światowej literaturze naukowej już od lat trzydziestych ubiegłego wieku, kiedy zaczęto szukać odpowiedzi na pytanie o przyczyny szczególnej podatności pewnych jednostek na ideologie totalitarne, takie jak faszyzm i komunizm. Pojęcie autorytaryzmu podlegało od tego czasu wielokrotnym reinterpretacjom i było rozmaicie definiowane przez badaczy reprezentujących odmienne podejścia teoretyczne w ramach psychologii. Autorytaryzm, utożsamiany początkowo z osadzoną w kontekście psychoanalitycznym koncepcją osobowości autorytarnej i jako taki będący w kręgu zainteresowań psychologii, stał się wkrótce jednym z głównych przedmiotów badań psychologii politycznej, a tym samym interdyscyplinarnych analiz prowadzonych na pograniczu psychologii, politologii i socjologii. Definiowany był on zatem nie tylko w nurcie teorii psychoanalitycznych, ale także z perspektywy ujęć behawioralnych i poznawczych, aby ostatecznie stać się konstruktem łączonym z wieloma postawami społeczno-politycznymi, a także z wieloma zachowaniami politycznymi.

Autorytaryzm w ujęciu psychologicznym należy zdecydowanie odróżnić od znaczenia, jakie terminowi temu nadawane jest w naukach politycznych, a które nie będzie przedmiotem szerszych rozważań w niniejszej pracy. W tym kontekście należy podkreślić, że autorytaryzm w naukach politycznych, ujmowany przede wszystkim jako niedemokratyczny system polityczny lub jako rodzaj

ideologii politycznej, definiowany jest często na tle ujęć totalitaryzmu i z nim różnicowany. Takie ujęcie autorytaryzmu zaproponował Juan Linz, który usytuował typy idealne totalitaryzmu i autorytaryzmu na dwóch przeciwstawnych biegunach. Jak wskazywał, systemy autorytarne to

systemy polityczne o ograniczonym, zwolnionym z odpowiedzialności przed społeczeństwem pluralizmie politycznym, pozbawione dopracowanej wiodącej ideologii, ale z wyraźnymi cechami mentalnymi, wolne (z wyjątkiem pewnych okresów rozwoju) od ekstensywnej i intensywnej mobilizacji społecznej, i takie, w których przywódca lub niekiedy mała grupa przywódcza dysponuje władzą o słabo określonych, formalnych granicach, które jednakże w istocie łatwo przewidzieć¹.

Po zarysowaniu znaczenia, jakie pojęciu autorytaryzmu przypisywane jest w ramach politologii, należy podkreślić, że choć pierwsze empiryczne studia psychologiczne nad tym zjawiskiem prowadzono w okresie poprzedzającym wybuch II wojny światowej, to od lat pięćdziesiątych XX wieku są one szczególnie intensywne, co kontrastuje z nielicznymi badaniami tego rodzaju prowadzonymi w państwach byłego bloku wschodniego, w tym w Polsce. Badania nad autorytaryzmem w ujęciu psychologicznym (m.in. badania Jadwigi Koralewicz *Autorytaryzm społeczeństwa polskiego w 1984 roku*, w: *Raport z badania: Polacy '84. Dynamika konfliktu i konsensusu*, red. W. Adamski, K. Jasiewicz, A. Rychard, Warszawa 1986; *Autorytaryzm, lęk, konformizm*, Warszawa 1987) zapoczątkowano w naszym kraju w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych. Dopiero po przemianach ustrojowych 1989 roku badania takie mogły być prowadzone na większą skalę; liczba prac o tej tematyce wzrosła i została podjęta przez takich autorów, jak między innymi wspomniana już Jadwiga Koralewicz, a także Urszula Jakubowska, Krzysztof Korzeniowski, Małgorzata Kossowska, Piotr Radkiewicz i Krystyna Skarżyńska. Należy jednak zauważyć, że mimo rosnącej w ostatnich latach ilości publikacji na temat autorytaryzmu nadal widoczna jest znaczna luka w polskiej literaturze dotyczącej tego zjawiska, w szczególności brakuje prac monograficznych poświęconych w całości temu zagadnieniu. Wyjątek stanowi w tym względzie praca

¹ J. Linz, *Totalitaryzm i autorytaryzm*, w: *Władza i społeczeństwo. Antologia tekstów z zakresu socjologii polityki*, red. J. Szczupaczyński, Warszawa 1995, s. 310.

Piotra Radkiewicza (*Autorytaryzm a brzytwa Ockhama*, Warszawa 2012).

W związku z tym zasadniczym celem niniejszej książki jest przedstawienie różnych zmiennych ujęć zjawiska autorytaryzmu prezentowanych przez psychologów, poczynając od wczesnych koncepcji psychoanalitycznych, poprzez ich krytykę i reinterpretację aż po współczesne konceptualizacje autorytaryzmu i jego konsekwencji w życiu społeczno-politycznym. Opisane zatem i porównane zostaną główne założenia zmieniających się w czasie koncepcji autorytaryzmu. Analizie i interpretacji zostaną także poddane związane z nimi liczne badania empiryczne, co – poza realizacją zasadniczego celu pracy – umożliwi także prezentację zróżnicowanych podejść teoretycznych oraz metod badawczych stosowanych w psychologii politycznej. W tle wskazanych rozważań zaprezentowana zostanie również zmiana dokonująca się w odniesieniu do autorytaryzmu jako przedmiotu badań psychologii politycznej: od prób wyjaśnienia masowego poparcia dla konkretnej ideologii politycznej, tj. faszyzmu (różnie zresztą interpretowanego przez badaczy), poprzez próby zrozumienia poparcia dla ideologii totalitarnych (obejmujących także komunizm), aż po badania nad funkcjonowaniem poznawczym i emocjonalnym osób o wysokim poziomie autorytaryzmu, relatywnie niezależnego od kontekstu politycznego. Zmiany w podejściu badaczy do zjawiska autorytaryzmu przedstawiane w niniejszej pracy można więc postrzegać także z perspektywy odchodzenia od psychologii politycznej (zakorzenionej w danej rzeczywistości polityczno-społecznej badanych zjawisk, ich kontekście historycznym) do „apolitycznej” psychologii polityki, która ma poszukiwać uniwersalnych właściwości jednostek².

Konstrukcja książki podporządkowana jest przedstawionym założeniom merytorycznym. Składa się ona z części wprowadzającej, trzech rozdziałów oraz zakończenia. Pierwszy rozdział został poświęcony rozważaniom na temat psychoanalitycznych ujęć autorytaryzmu i ma charakter wprowadzenia w problematykę tego zjawiska. Zostały w nim zaprezentowane koncepcje psychoanalityczne, których autorzy jako pierwsi podjęli próbę wyjaśnienia masowego

² Na temat rozróżnienia pomiędzy *psychologią polityczną* i *psychologią polityki*, a także problematyki związanej z tym podziałem zob. szerzej choćby K. Skarżyńska, *Człowiek a polityka. Zarys psychologii politycznej*, Warszawa, 2005, s. 13-20.

poparcia dla ideologii totalitarnych przy pomocy, różnie definiowanego, autorytaryzmu. W tym kontekście przedstawiona zostanie koncepcja Wilhelma Reicha, w ujęciu którego – zaprezentowanym w wydanej w 1933 roku pracy *Psychologia mas wobec faszyzmu* – autorytaryzm miał być atrybutem całego społeczeństwa; atrybutem, który czyni je podatnym na przyjmowanie ideologii faszystowskiej.

W dalszej kolejności omówiona zostanie, a następnie porównana z propozycją Reicha, koncepcja Ericha Fromma, który, w opublikowanej w 1941 roku pracy *Ucieczka od wolności*, rozwinął poruszony przez Reicha aspekt wzajemnego oddziaływania na siebie czynników społecznych i indywidualnych w szukaniu przyczyn popularności faszyzmu czy nazizmu. Fromm zaproponował bowiem koncepcję charakteru autorytarnego, który dotyczyć miał jednostek podatnych na ideologię nazistowską i jednocześnie być w dużej mierze wytworem społecznym.

Po zaprezentowaniu koncepcji Fromma, w rozdziale pierwszym omówiona zostanie, kluczowa dla tego rozdziału, a także stanowiąca punkt odniesienia dla całej pracy, teoria osobowości autorytarnej, wpisująca się – podobnie jak koncepcja charakteru autorytarnego – w nurt badań nad totalitaryzmem prowadzonych przez przedstawicieli szkoły frankfurckiej. W tym miejscu należy podkreślić, że praca *Osobowość autorytarna*, wydana w 1950 roku przez Theodora W. Adorno, Else Frenkel – Brunswik, Daniela J. Levinsona i Roberta N. Sanforda stała się impulsem do wielu badań nad zjawiskiem autorytaryzmu i wywołała rozliczne reakcje w świecie naukowym, co zostanie wskazane na łamach niniejszej pracy. W ujęciu wspomnianych autorów autorytaryzm to zespół specyficznych cech osobowości decydujący o skłonnościach do przyjmowania ideologii faszystowskiej i podatności na propagandę antydemokratyczną; struktura osobowości autorytarnej przedstawiona przez nich, stanowi punkt odniesienia dla reinterpretacji autorytaryzmu, które zaprezentowane będą w kolejnych fragmentach pracy. Po omówieniu głównych założeń tej koncepcji przedstawiona zostanie jej krytyka, stanowiąca niezwykle istotny punkt wyjścia dla dalszych rozważań zawartych w niniejszej pracy i dająca impuls do reinterpretacji ujęcia autorytaryzmu zaproponowanego w koncepcji osobowości autorytarnej.

W rozdziale drugim zostaną omówione, powstałe na bazie krytyki osobowości autorytarnej, reinterpretacje autorytaryzmu. Ta

część pracy poświęcona zostanie w pierwszej kolejności rozważaniom dotyczącym wysiłku badaczy skoncentrowanego na próbie opracowania takiej miary dyspozycji indywidualnych, która – wolna od zabarwień ideologicznych – pozwalałaby na pomiar zarówno ekstremizmu prawicowego, jak i ekstremizmu lewicowego. Przedstawiona więc będzie analiza koncepcji Hansa J. Eysencka, który ujmował autorytaryzm przez pryzmat u m y s ł o w o ś c i t w a r d e j, wskazując, że jest ona wspólna tak dla ekstremistów lewicowych, jak i dla ekstremistów prawicowych, a więc zarówno dla faszystów, jak i komunistów.

W dalszej części rozdziału drugiego omówiona zostanie inna próba opracowania takiego konstruktów teoretycznego i narzędzia pomiaru, które mierzyłyby tzw. u o g ó l n i o n y a u t o r y t a r y z m, zarówno lewicowy, jak i prawicowy. W ramach podejścia poznawczego w psychologii próbę taką podjął Milton Rokeach. Jego koncepcja zostanie więc przedstawiona jako druga propozycja, której zamiarem było przekroczenie słabości podejścia psychoanalityków.

W tym fragmencie pracy zostanie także przedstawiona krytyka koncepcji dogmatyzmu Rokeacha, która będzie jednocześnie punktem wyjścia do omówienia ujęcia autorytaryzmu zaproponowanego przez Boba Altemeyera, który charakteryzował autorytaryzm prawicowy jako kowariancję postaw, takich jak autorytarna uległość, autorytarna agresja i konwencjonalizm. Tym pojęciom, a także skali autorytaryzmu prawicowego (skala RWA) autorstwa Altemeyera i uzyskanym przez niego wynikom badań z jej zastosowaniem zostanie poświęcone w pracy szczególnie dużo miejsca, gdyż stanowią one podstawę współczesnych badań nad zjawiskiem autorytaryzmu. W tej części rozdziału omówiona zostanie także konceptualizacja autorytaryzmu lewicowego autorstwa Altemeyera, skala do jego pomiaru (skala LWA) oraz przeprowadzone przez niego badania nad tym zjawiskiem.

W dalszej części rozdziału drugiego zostanie zaprezentowana relacja autorytaryzmu prawicowego i orientacji na dominację społeczną, a w szczególności badania Altemeyera oraz model Johna Duckitta dotyczące tych zjawisk. Następnie zostaną omówione analizy innych badaczy dotyczące wzajemnych relacji pomiędzy autorytaryzmem prawicowym i orientacją na dominację społeczną, które potwierdzały założenia poznawczo-motywacyjnego modelu ideologii i uprzedzeń Duckitta, jak i ujmowały te zależności

odmiennie i rozszerzały model, a wreszcie badania podważające niektóre założenia tego modelu.

Ostatnia część rozdziału drugiego poświęcona zostanie prezentacji wybranych współczesnych konceptualizacji autorytaryzmu, które stanowiąc będą wprowadzenie pojęciowe do ostatniego, trzeciego rodzaju pracy, łączącego współczesne oraz przedstawione wcześniej ujęcia autorytaryzmu z określonymi postawami społeczno-politycznymi oraz zachowaniami wyborczymi.

Dwa ostatnie wątki przedstawione w rozdziale drugim dotyczyć będą relacji pomiędzy autorytaryzmem i kolektywizmem oraz badań nad wpływem poczucia zagrożenia na autorytaryzm prawicowy. Badania te będą miały charakter wprowadzający dla szczegółowego omówienia zależności pomiędzy zagrożeniem i autorytaryzmem w rozdziale trzecim, gdzie będą one prezentowane w kontekście związków autorytaryzmu z postawami społeczno-politycznymi oraz analiz autorytaryzmu na poziomie grupowym. Rozdział ten zakończy analiza porównawcza przedstawionych w nim koncepcji oraz podsumowanie i interpretacja opisywanych w nim badań.

Ostatni rozdział pracy poświęcony zostanie rozważaniom na temat związków autorytaryzmu z postawami społeczno-politycznymi, zagadnieniu autorytaryzmu na poziomie grupowym oraz problematyce osłabiania postaw autorytarnych, a także wpływu autorytaryzmu na zachowania wyborcze. Ma on charakter uzupełniająca dwie pierwsze części pracy i sygnalizuje wybrane kwestie związane ze wspomnianymi zagadnieniami. W pierwszej kolejności zostaną w nim przedstawione ujęcia definicyjne postaw społeczno-politycznych i zachowań wyborczych, a następnie badania wskazujące na związek łączący je z autorytaryzmem.

W dalszej kolejności omówione zostaną związki autorytaryzmu z konkretnymi postawami społeczno-politycznymi. W tym najnowsze, a nie uwzględnione we wcześniejszych fragmentach pracy, ustalenia dotyczące relacji pomiędzy autorytaryzmem prawicowym oraz orientacją na dominację społeczną a uprzedzeniami. Ponadto zarysowany zostanie związek autorytaryzmu z przekonaniami lewicowymi i prawicowymi; podejmowany w szczególności przez autorów badań łączących autorytaryzm prawicowy i orientację na dominację społeczną z odmiennymi rodzajami konserwatyzy, a także dotyczących autorytaryzmu lewicowego. W tym

kontekście omówione zostaną wyniki badań prowadzonych w Polsce, między innymi dotyczących poziomu autorytaryzmu w społeczeństwie polskim w pierwszym okresie transformacji systemu społeczno-politycznego. Przedstawiona będzie także problematyka postaw osób o wysokim poziomie autorytaryzmu prawicowego wobec konfliktów zbrojnych, zagrożenia terroryzmem oraz ograniczania w tym kontekście praw i wolności obywatelskich, a także związki autorytaryzmu prawicowego z postawami wobec polityki antyterrorystycznej państwa oraz wobec samych terrorystów.

W dalszej części rozdziału trzeciego zostaną zaprezentowane badania dotyczące wpływu zagrożenia społecznego i niestabilności systemu społeczno-politycznego na występowanie autorytaryzmu na poziomie grupowym, a także badania dotyczące metod osłabiania postaw autorytarnych. W ostatniej części rozdziału trzeciego zostaną przedstawione natomiast związki autorytaryzmu z preferencjami politycznymi i zachowaniami wyborczymi w świetle badań polskich i zagranicznych.

Na kształt niniejszej książki duży wpływ miały uwagi i sugestie Pani Profesor Małgorzaty Kossowskiej oraz Pana Profesora Leszka Porębskiego, którym chciałabym w tym miejscu serdecznie podziękować. Za okazaną mi przy pisaniu tej pracy życzliwość oraz za wszystkie uwagi, które przyczyniły się do jej napisania, chciałabym podziękować także Panu Profesorowi Bogdanowi Szlachcie.

Rozdział 1.

PSYCHOANALITYCZNE KONCEPCJE AUTORYTARYZMU

1.1. Społeczeństwo autorytarne

Pojęcie autorytaryzmu w związku z określoną ideologią polityczną – faszyzmem – po raz pierwszy użyte zostało w pracy *Psychologia mas wobec faszyzmu* wydanej w 1933 roku¹. Wilhelm Reich przedstawiał w niej faszyzm jako rezultat długotrwałego procesu wypaczenia

¹ Por. U. Jakubowska, *Preferencje polityczne. Psychologiczne teorie i badania*, Warszawa 1999, s. 14. Warto dodać, że w 1933 roku ukazał się także tekst autorstwa Harolda D. Lasswella, zatytułowany *The Psychology of Hitlerism*, dotyczący źródeł hitleryzmu w ujęciu psychoanalitycznym. Lasswell wskazywał w nim, że frustracja wywołana wśród członków niemieckiej niższej klasy średniej przez wielki kryzys ekonomiczny końca lat 20. XX wieku, a także poczucie przegranej narastające po zakończeniu I wojny światowej, spowodowały w tej grupie utratę poczucia bezpieczeństwa zarówno ekonomicznego, jak i psychologicznego. Stanowić to miało sprzyjające okoliczności dla rozwoju hitleryzmu; w ujęciu Lasswella będącego programem budowy nowego społeczeństwa, wolnego od dawnych niedostatków; świecką religią, wyraźnie wskazującą na wrogów odpowiedzialnych za niepowodzenia reszty społeczeństwa. Wrogami tymi mieli być Żydzi, których zgładzenie miało być fundamentem nowego ładu społecznego. W interpretacji Lasswella antysemityzm, a także nacjonalizm, umożliwiły projekcję wrogich impulsów członków niższej klasy średniej na zewnątrz; uwolnienie się od poczucia winy za doznane porażki, a także odczuwanej z ich powodu agresji (por. L. Porębski, *Między przemocą a godnością. Teoria polityczna Harolda D. Lasswella*, Kraków 2007, s. 71-72; szerzej na temat omawianej koncepcji zob. H.D. Lasswell, *The Psychology of Hitlerism*, „Political Quarterly”, Vol. 4, Issue 3, s. 373-384).

ludzkiej natury i społeczną reprezentację tej warstwy ludzkiego charakteru, na którą składają się irracjonalne impulsy i reakcje. Faszyzm postrzegany był w tym ujęciu jako podstawowa emocjonalna postawa człowieka w społeczeństwie autorytarnym, ze związanym z tym społeczeństwem mistycznym postrzeganiem rzeczywistości. Reich zakładał, że każda jednostka przejawia pewne elementy typowego dla faszyzmu sposobu odczuwania i myślenia, związanego przede wszystkim z pragnieniem autorytetu i jednoczesnym buntowaniem się przeciwko niemu oraz z mistycyzmem. Jak wskazywał, „każdy człowiek nosi faszyzm w sobie”². W jego ujęciu nie jest więc on zjawiskiem charakterystycznym jedynie dla określonych narodów czy jednostek, choć w swojej pracy odwoływał się głównie do ideologii narodowego socjalizmu i komunizmu Rosji Radzieckiej³.

Wykorzystując zarówno założenia psychoanalizy Freuda, jak i socjoekonomiczne teorie Marksa, łącząc je ze sobą i wzbogacając o własne rozważania, Reich analizował strukturę charakteru społeczeństwa autorytarnego, którą określał mianem irracjonalnej. W jego ujęciu na tę psychiczną strukturę składać się miały zarówno bezradność, pragnienie posiadania autorytetu, niezdolność do bycia wolnym, jak i mistycyzm, który odnajdywał Reich także w ideologii narodowego socjalizmu, czym tłumaczył jego atrakcyjność dla mas, a w szczególności członków niższej klasy średniej⁴.

Szukając źródeł tej szczególnej podatności na ideologię faszystowską wśród członków niższej klasy średniej, analizując sposób myślenia i odczuwania mas, Reich wskazywał na procesy zachodzące w rodzinie, będącej pośrednikiem pomiędzy społeczeństwem autorytarnym a jednostką, oraz na charakter religijności i sposób jej oddziaływania na jednostki. Reich zakładał, że to w rodzinie, określonej przez niego mianem autorytarnej i patriarchalnej, czynniki

² W. Reich, *Psychologia mas wobec faszyzmu*, przeł. E. Drzazgowska, M. Abraham-Diefenbach, Warszawa 2009, s. 328.

³ Por. W. Reich, *Przedmowa do wydania trzeciego*, w: tegoż, *Psychologia mas wobec faszyzmu*, dz. cyt., s. 11-26. Należy dodać, że fragmenty omawianej pracy przetłumaczone na język polski odnaleźć można także w opracowaniu Jerzego Borejszy (zob. szerzej J. Borejsza, *Faszyzmy europejskie (1922-1945) w oczach współczesnych i historyków*, Warszawa 1979). Zarys koncepcji Reicha przedstawili natomiast w swoich pracach Urszula Jakubowska (zob. szerzej U. Jakubowska, *Ekstremizm polityczny. Studium psychologiczne*, Gdańsk 2005, s. 39) oraz Piotr Radkiewicz (zob. P. Radkiewicz, *Autorytaryzm a brzytwa Ockhama*, Warszawa 2012, s. 18-19).

⁴ Por. W. Reich, *Psychologia mas wobec faszyzmu*, dz. cyt., s. 26, 210-217, 255.

socjoekonomiczne przeplatają się z czynnikami natury seksualnej. W rodzinie miało mieć bowiem miejsce tłumienie seksualności dzieci, a następnie młodzieży, które powodować miało u nich lękliwość, nieśmiałość, posłuszeństwo wobec autorytetów, a ponadto obawę przed wszelką władzą. W ten sposób w rodzinie miało następować dostosowanie się dziecka do jej autorytarnej struktury, co torowało późniejsze podporządkowanie się autorytarnemu porządkowi całego społeczeństwa⁵.

Obraz autorytarnej rodziny o patriarchalnym charakterze dopełniała zależność ekonomiczna jej członków od mężczyzny – ojca i męża – a także poddawanie seksualności kobiet, podobnie jak dzieci, restrykcjom i tłumieniu. Zdaniem Reicha, w będącej częścią autorytarnego systemu społecznego rodzinie, hamowana jest więc seksualna ciekawość jednostki i myślenie o niej, co skutkuje obawą i lękiem przed własną seksualnością oraz brakiem wiary w umiejętność pokierowania tą sferą życia, a także nieustannym konfliktem pomiędzy odczuwanymi potrzebami seksualnymi a lękiem przed ich zaspokojeniem. Dalszymi konsekwencjami ograniczeń nakładanych na seksualność jednostki w autorytarnym społeczeństwie, za pośrednictwem autorytarnej rodziny, miały być zahamowanie krytycznego myślenia i uniemożliwienie buntu przeciwko innemu rodzaju naciskom zewnętrznym. Skutkować one miały także niezdolnością do bycia wolnym oraz konfliktem pomiędzy pragnieniem wolności a lękiem przed nią i odpowiedzialnością z nią związaną⁶.

Ponadto Reich wskazywał, że wyparcie seksualności i związane z tym zahamowania seksualne jednostki miały być wspierane przez patriarchalne religie, które Reich uważał za wytwór patriarchalnego społeczeństwa autorytarnego; ich główną ideą miała być negacja potrzeb seksualnych jednostki – powodująca poczucie winy

⁵ Por. tamże, s. 64-76.

⁶ Por. tamże, s. 113-121. Warto dodać, że w omawianym ujęciu masy mają być niezdolne do bycia wolnymi na skutek tłumienia ich seksualności przez autorytarny system społeczny. Przez ową niezdolność do wolności Reich rozumiał niezdolność mas do wzięcia na siebie odpowiedzialności za życie społeczne i przebieg procesów społecznych, który z kolei miał być determinowany przez strukturę wspomnianych mas. Jednocześnie zakładał on, że niezdolność do wolności nie jest faktem nieodwracalnym i może zostać zniesiona, aby jednak było to możliwe, masy muszą posiadać władzę społeczną. Wolność miała oznaczać także samostanowienie mas o seksualnym aspekcie swojego życia (zob. szerzej tamże, s. 210-214; 295-331).

z powodu ich odczuwania – na podłożu której miały rozwijać się mistyczne przeżycia jednostki. Charakterystyczna dla autorytarnej rodziny i wskazań religijnych nieustanna samokontrola własnej seksualności i jej tłumienie miały nie tylko sprzyjać postrzeganiu rzeczywistości przez pryzmat mistycyzmu, ale także rozwojowi konserwatywnej moralności, z kompulsywnymi w realizowaniu ideami obowiązku, honoru i ścisłej samokontroli, które jako symbole obecne były w nazistowskiej propagandzie, czyniąc ją bardziej skuteczną. Warto nadmienić, że Reich odróżniał mistycyzm związany z religią (tłumiącą w jego opinii seksualność jednostek i wiążącą ją przede wszystkim z grzechem) od mistycyzmu odnajdowanego w narodowym socjalizmie (obfitującym w seksualne symbole i nawiązania, a jednocześnie przypisującym określonym rasom ludzkim tzw. „grzeszną seksualność”, i tym samym je deprecjonując)⁷.

Negująca seksualność atmosfera społeczeństwa autorytarnego, a także związane z odczuwaniem potrzeb seksualnych poczucie winy powodować miały ponadto zniekształcenie i deformację seksualności jednostki i powodować w tej sferze liczne zaburzenia (takie jak sadyzm), przekładające się na jej funkcjonowanie we wszystkich sferach życia, w tym na popieranie przez nią określonych ideologii, a także na polityczną pasywność i brak buntu niższych klas średnich wobec własnej sytuacji ekonomicznej, co w efekcie miało doprowadzić – wbrew ich interesom ekonomicznym – do poparcia przez masę faszystów⁸.

Warto zauważyć, że pojęcie autorytaryzmu było przez Reicha odnoszone do wielu aspektów życia społeczno-politycznego, co może utrudniać precyzyjną analizę znaczenia, jakie mu nadawał. Jak zostało już wskazane, Reich łączył autorytaryzm ze specyficzną strukturą charakteru mas popierających faszystów; nadto pojęcie to odnoszone było przez niego do określonego typu rodziny, a także ideologii, zgodnie z którą są w niej wychowywane dzieci, jak również do całego systemu społecznego i dominującej w nim religii. Należy dodać, że Reich posługiwał się tym pojęciem także w odniesieniu do przemian związanych z patriarchalną organizacją życia płciowego, która polegać miała na tłumieniu seksualności dzieci,

⁷ Zob. szerzej tamże, s. 97-98, 123-170.

⁸ Por. tamże.

młodzieży i kobiet, i stała się punktem wyjścia dla rozwoju cywilizacji mechanistyczno-autorytarnej z właściwą dla niej autorytarną organizacją ludzkiego społeczeństwa. Przejawiała się ona w autorytarnym państwie i jego autorytarnej władzy, a nawet w autorytarnym sterowaniu procesem pracy, polegającym na pozbawianiu mas ludzkich samorządności w tym zakresie⁹.

Wydaje się jednak, że autorytaryzm był przez Reicha rozumiany przede wszystkim jako właściwość całego systemu społecznego, oddziałującego za pomocą rodziny na poszczególne jednostki. Główną cechą tego systemu miało być represjonowanie seksualności członków społeczeństwa (w szczególności kobiet oraz dzieci i młodzieży) oraz mistycyzm, wyrastający z negacji potrzeb seksualnych, a zarazem ułatwiający ich dalsze tłumienie. Tak rozumiane społeczeństwo autorytarne miało być wynikiem przemian społeczno-ekonomicznych o charakterze patriarchalnym. Należy przy tym podkreślić, że w ujęciu Reicha wszelkie przemiany w życiu społecznym determinowane były przez autorytarną strukturę charakteru mas, która będąc ich rezultatem jednocześnie je utrzymywała. Oddziaływanie pomiędzy psychiczną strukturą mas a autorytarnym systemem społecznym miało więc być, zdaniem Reicha, obustronne¹⁰.

Psychologia mas wobec faszyzmu opublikowana po raz pierwszy w Niemczech i wkrótce potem tam zakazana, ukazała się w przekładzie angielskim dopiero w 1946 roku. W tym wydaniu została uzupełniona i częściowo poprawiona przez autora, który usunął słownictwo charakterystyczne dla teorii Marksa. Jak wskazują badacze, jak między innymi Richard Christie, trudno ocenić wpływ tej pracy na dalszy rozwój koncepcji autorytaryzmu, zdaje się on jednak minimalny. Należy jednocześnie zauważyć, że choć rozważania Reicha w niewielkim stopniu wpłynęły na dalszy rozwój sposobu definiowania i interpretowania zjawiska autorytaryzmu w ujęciu psychologicznym, to jednak jego koncepcja obecna jest w przekazie kulturowym dotyczącym źródeł nazizmu.

Warto także odnotować, że po pierwszej publikacji w 1933 roku omawiana praca została skrytykowana przez Ericha Fromma w pracy zbiorowej zatytułowanej *Studien über Autorität und Familie*, wydanej w 1936 roku pod redakcją Maxa Horkheimera, za nadmierną rolę

⁹ Zob. szerzej tamże, s. 282-329.

¹⁰ Por. tamże, s. 300.

przypisywaną seksualności¹¹. Należy jednak zauważyć, że pewne elementy rozważań Reicha, a w szczególności koncepcję wzajemnego oddziaływania na siebie czynników indywidualnych i społecznych w interpretowaniu masowego poparcia dla faszyzmu, a także wątek dotyczący niezdolności mas do wolności, odnaleźć można, w formie znacznie rozbudowanej, w koncepcji Ericha Fromma dotyczącej autorytarnego charakteru społecznego¹².

1.2. Autorytarny charakter społeczny

Erich Fromm, uchodzący za twórcę koncepcji społecznego charakteru autorytarnego, przedstawił zręby tej koncepcji w wydanej po raz pierwszy w 1941 roku pracy zatytułowanej *Ucieczka od wolności*. Pewne (następnie przeformułowane) elementy tej koncepcji odnaleźć można jednak w wydanej wcześniej, a wspomnianej już pracy *Studien über Autorität und Familie*, która powinna zostać krótko omówiona we wstępie tego podrozdziału. Praca ta zaliczana jest do dorobku szkoły frankfurckiej¹³. Została ona po części oparta na wynikach badań kwestionariuszowych przeprowadzonych najprawdopodobniej w latach 1929-1931 (z udziałem Fromma,

¹¹ Por. F. Samelson, *The Authoritarian Character from Berlin to Berkeley and Beyond: The Odyssey of a Problem*, w: *Strength and Weakness. The Authoritarian Personality Today*, red. W.F. Stone, G. Lederer, R. Christie, New York 1993, s. 26. Na temat badań zawartych we wspomnianej pracy oraz zawartej tam krytyki koncepcji Reicha zob. *Studien über Autorität und Familie*, red. M. Horkheimer, Paris 1936. Należy także zauważyć, że również Reich w uzupełnionym wydaniu pracy *Psychologia mas wobec faszyzmu*, wydanym w języku angielskim w 1946 roku, odwoływał się do koncepcji Ericha Fromma, w tym także do jego rozważań zawartych w pracy *Ucieczka od wolności*. Reich podkreślał, że Fromm odszedł w niej od łączenia lęku przed wolnością z problematyką seksualności mas, który to związek obecny był, zdaniem Reicha, we wcześniejszych pracach Fromma (por. W. Reich, *Psychologia mas wobec faszyzmu*, dz. cyt., s. 213).

¹² Por. U. Jakubowska, *Ekstremizm polityczny*, dz. cyt., s. 40.

¹³ Terminem tym określa się paramarksistowski ruch niemiecki skupiony początkowo wokół Institut für Sozialforschung, który został założony we Frankfurcie w 1923 roku. Badacze szkoły frankfurckiej są autorami prac z wielu dziedzin wiedzy humanistycznej począwszy od filozofii, socjologii, muzykologii, psychologii społecznej, a na ekonomii, psychoanalizie i teorii prawa skończywszy. Na temat badaczy szkoły i ich poglądów zob. szerzej L. Kołakowski, *Główne nurty marksizmu*. Część III. *Rozkład*, Warszawa 1989, s. 1061-1103.

a sponsorowanych przez Horkheimera i frankfurcki Institut für Sozialforschung). Badaniami objęto niemiecką klasę pracującą¹⁴.

Omawiana praca poświęcona została analizie potrzeby autorytetu oraz samej instytucji autorytetu. Jej głównymi autorami byli Max Horkheimer i Erich Fromm, a potrzeba autorytetu poddana została w niej zarówno rozważaniom teoretycznym, jak i badaniom empirycznym. W teoretycznej części pracy Horkheimer, analizując powstawanie instytucji autorytetu w państwach totalitarnych, położył nacisk na upadek, a następnie przeniesienie autorytetów rodzinnych na instytucje polityczne, prowadzące do zwiększenia ich roli w procesie socjalizacji jednostki. W swoim eseju omawiał on także charakter autorytarny, rozumiany jako typ charakteru masochistycznego i uległego¹⁵.

Fromm natomiast interpretował potrzebę autorytetu w kategoriach ortodoksyjnie psychoanalitycznych, przez pryzmat charakteru analnego¹⁶ jednostki, który pod wpływem autorytarnego społeczeństwa przekształcać się miał w charakter autorytarno-masochistyczny (związany z powierzchowną rebelią wobec autorytetów). Drugi typ charakteru stanowił charakter rewolucyjny, odrzucający całkowicie potrzebę autorytetu¹⁷.

Część empiryczna pracy oparta została na wspomnianych badaniach kwestionariuszowych przeprowadzonych wśród klasy pracującej, przedstawionych w pracy z zawężonej formie.

¹⁴ Por. W.F. Stone, G. Lederer, R. Christie, *Introduction: Strength and Weakness*, w: *Strength and Weakness. The Authoritarian Personality Today*, dz. cyt., s. 6.

¹⁵ Por. L. Kołakowski, *Główne nurty marksizmu. Część III. Rozkład*, dz. cyt., s. 1068; Por. F. Samelson, *The Authoritarian Character from Berlin to Berkeley and Beyond: The Odyssey of a Problem*, w: *Strength and Weakness. The Authoritarian Personality Today*, dz. cyt., s. 28-29.

¹⁶ Termin „charakter analny” związany jest z klasycznym podejściem psychoanalitycznym. W ujęciu zaproponowanym przez Freuda charakter analny miał się kształtować wskutek nadmiernej fiksacji lub nadmiernej gratyfikacji, której dziecko doświadczać miało w analnej fazie rozwoju psychoseksualnego (mającej miejsce w wieku od półtora roku do trzech lat). Freud łączył charakter analny z zaburzeniami obsesyjno-kompulsywnymi spowodowanymi niewłaściwie przeprowadzonym treningiem czystości dziecka (por. N. McWilliams, *Diagnoza psychoanalityczna*, Gdańsk 2009, s. 47).

¹⁷ Por. F. Samelson, *The Authoritarian Character from Berlin to Berkeley and Beyond: The Odyssey of a Problem*, w: *Strength and Weakness. The Authoritarian Personality Today*, dz. cyt., s. 29.

Na podstawie intuicyjnej interpretacji wyników wyróżniono trzy typy charakteru: rewolucyjny, autorytarny oraz ambiwalentny¹⁸.

W *Ucieczce od wolności* Fromm odszedł od ujmowania charakteru w duchu ortodoksyjnej psychoanalizy i przeformułował swoją wcześniejszą koncepcję, wprowadzając pojęcie charakteru społecznego. W pracy tej wskazywał on na proces indywiduacji, rozumiany zarówno jako wyodrębnianie się jednostek z otaczającego świata zewnętrznego i uświadamianie sobie własnej odrębności od świata natury i innych ludzi (prowadzący w końcu do wyzwolenia się z więzów pierwotnych łączących człowieka ze światem zewnętrznym), jak i osobniczy rozwój jednostki od momentu narodzin po dorosłość, w trakcie którego uświadamia ona sobie własną odrębność od matki i innych ludzi, wzrasta jej poczucie siły, ale jednocześnie narasta poczucie samotności.

W ujęciu Fromma, wraz z narastaniem procesu indywiduacji wzrasta także zakres wolności jednostki; jednocześnie jednak na skutek przerwania więzów pierwotnych jednostce zagraża poczucie samotności i izolacji. Zdaniem Fromma, proces wyodrębniania się jednostek z otaczającego świata zewnętrznego, w tym ze świata natury, jest automatyczny i nie sposób go odwrócić, natomiast rozwój ja jednostki może zostać zakłócony przez wiele czynników społecznych i indywidualnych. Jeśli tak się stanie, jednostce zagrażać będzie uczucie osamotnienia i izolacji mogące w efekcie prowadzić do mechanizmów psychicznych określanych przez Fromma mianem mechanizmów uciezki¹⁹.

Ukazując te mechanizmy Fromm rozpatrywał wzajemne powiązania i oddziaływanie na siebie czynników psychologicznych, ideologicznych i socjoekonomicznych w procesie społecznym. Za przedmiot swojej analizy przyjął przede wszystkim przemiany

¹⁸ Por. tamże, s. 29-30. Franz Samelson wskazuje także na liczne nieścisłości w omawianej pracy oraz błędy metodologiczne, które spowodować miały między innymi, że nie została ona przetłumaczona na język angielski (zob. więcej tamże, s. 30-33).

¹⁹ Por. E. Fromm, *Ucieczka od wolności*, przeł. O. i A. Ziemiłscy, Warszawa 2005, s. 40-53. Należy dodać, że koncepcję Fromma w kontekście badań nad autorytaryzmem przedstawili w swoich pracach Urszula Jakubowska (zob. szerzej, U. Jakubowska, *Preferencje polityczne. Psychologiczne teorie i badania*, dz. cyt., s.18-24) oraz Piotr Radkiewicz (zob. P. Radkiewicz, *Autorytaryzm a brzytwy Ockhama*, dz. cyt., s. 20-21).

okresu reformacji i czasów mu współczesnych (w tym przede wszystkim poparcie dla hitleryzmu w Niemczech). Przemiany społeczno-polityczne i ekonomiczne zachodzące w tym okresach analizował on pod kątem ich wpływu na jednostkę, a w szczególności klasy średnie.

Fromm wskazywał tym samym na dialektyczny i dwuznaczny charakter wolności po upadku średniowiecznego systemu społecznego, kiedy to wolność z jednej strony zaczęła oznaczać większą niezależność jednostki, z drugiej wiązała się z utratą przez nią bezpieczeństwa i ustalonego miejsca w świecie społecznym, z trzeciej wreszcie z zagrożeniem ze strony rozwijającego się rynku, rywalizacją w kontaktach z innymi ludźmi, a w efekcie z uczuciem samotności i niepewności oraz lęku²⁰.

Analizując obszernie społeczne i psychologiczne znaczenie luteranizmu i kalwinizmu, Fromm dowodził, że doktryny te wyrażały (powstałe w wyniku przemian ekonomicznych i upadku średniowiecznego systemu społecznego) obawy i poczucie zagrożenia klas średnich, a także potęgowały je i utrwały, prowadząc do powstania określonych rysów charakteru u członków niższych klas średnich. Fromm zakładał, że wspomniana

nowa struktura charakteru, będąca wynikiem przemian gospodarczych i społecznych oraz wzmocniona doktryną religijną, stała się z kolei ważnym czynnikiem w kształtowaniu dalszego rozwoju społeczno-ekonomicznego. Właściwości tej struktury – wewnętrzny przymus pracy, żądza sukcesu, gotowość, aby życie swoje uczynić narzędziem w służbie jakiejś nadosobowej siły, asceza, narzucające się poczucie obowiązku – oto cechy charakteru, które przekształciły się w siły wytwórcze w społeczeństwie kapitalistycznym i bez których współczesny rozwój ekonomiczno-społeczny byłby nie do pomyślenia²¹.

Analizując z kolei przemiany społeczne i ekonomiczne zachodzące wraz z rozwojem społeczeństwa kapitalistycznego, Fromm wskazywał na dalszy dialektyczny charakter procesu narastania wolności i na fakt, że jednostka, stając się coraz bardziej samodzielna i niezależna, doświadczając wolności politycznej i ekonomicznej, miała się stawać jednocześnie coraz bardziej wyizolowana, samotna, przekonana o własnej znikomości. Wpływ na to miał fakt, że

²⁰ Por. tamże, s. 105.

²¹ Tamże, s. 107-108.

wbrew własnemu przekonaniu o działaniu w interesie własnym, podporządkowana ona była ponadosobistym celom ekonomicznym, a jej stosunki z innymi ludźmi cechowały się instrumentalnością i obojętnością; co więcej, jednostka traktowała sama siebie jak towar, który należało odpowiednio prezentować.

Opisywane przemiany wywoływały w jednostce poczucie niepewności i zagrożenia, jednak te negatywne stany łagodzone były dzięki takim czynnikom wspierającym ja jednostki, jak posiadanie, prestiż i władza, a w wypadku ich braku; rodzina, jako źródło indywidualnego prestiżu. Z nastaniem jednak fazy monopolistycznej kapitalizmu nastąpiło zdaniem Fromma nasilenie oddziaływania na jednostkę tych czynników, które osłabiały jej indywidualne ja, natomiast czynniki je wspierające osłabły i straciły na znaczeniu. Do czynników osłabiających indywidualne ja jednostki, potęgujące poczucie jej osamotnienia i własnej znikomości oraz niemocy, Fromm, analizując czasy mu współczesne, zaliczył wzrastającą siłę monopolistycznego kapitału, zmiany w sferze handlu, polityki, a także groźbę bezrobocia i wojny²². Jak wskazywał,

osamotnienie, strach, przerażenie trwają; ludzie nie mogą tego znosić wiecznie. Nie mogą dźwigać wciąż brzemienia „wolności od”; jeżeli nie mogą przejść od wolności negatywnej do pozytywnej, muszą spróbować całkowicie uciec od wolności. Podporządkowanie się wodzowi, jak to się stało w krajach faszystowskich, i przymusowa konformizacja, jaka obowiązuje w naszej własnej demokracji – oto główne dziś społeczne szlaki tej ucieczki²³.

Opisując mechanizmy ucieczki od wolności, Fromm wskazuje na mechanizmy o znaczeniu kulturowym, które były dla niego kluczowe w psychologicznej analizie zjawisk społecznych, w psychologii hitleryzmu, ale także we współczesnej mu demokracji; a do których zaliczył destruktywność, mechaniczny konformizm, a także autorytaryzm²⁴. Mechanizm autorytaryzmu opisywał on przy

²² Por. tamże, s. 109-135.

²³ Tamże, s. 135.

²⁴ Fromm odróżniał destruktywność od skłonności sado-masochistycznych, podkreślał jednak, że oba zjawiska mają swoje przyczyny w poczuciu bezsilności i izolacji jednostki, których nie potrafi ona dłużej znosić. Z tą jednak różnicą, że próba pokonania poczucia niemocy i izolacji w przypadku charakteru autorytarnego dokonuje się na drodze wyrzeczenia się jednostkowej integralności,

tym jako tendencję do szukania zastępstwa dla utraconej więzi pierwotnej w więzach wtórnych, powstałych poprzez wyrzeczenie się przez jednostkę niezależności swojego ja i całkowite wtopienie się w zewnętrzne wobec niej idee, osobę czy inną siłę, aby w ten sposób odzyskać utracone poczucie mocy i siły.

Mechanizm autorytaryzmu miał się przejawiać w dążeniu do podporządkowania się (skłonności masochistyczne) i dominacji (dążności sadystyczne), co zapewnić miało ucieczkę od doświadczanych przez jednostkę uczuć samotności i bezsilności. Fromm dowodził, że skłonności masochistyczne i sadystyczne są ze sobą niejako złączone, przemieszane i wywodzą się z tej samej potrzeby, mianowicie z potrzeby symbiozy, zespolenia własnego ja z siłą zewnętrzną czy też z ja drugiego człowieka przez podporządkowanie się (jak w przypadku masochizmu) albo też dominację (jak w przypadku sadyzmu). W obu przypadkach dążenie do symbiotycznej relacji miało być spowodowane niemożnością znoszenia przez jednostkę własnej słabości, poczucia izolacji i samotności. Fromm zakładał, że czynniki masochistyczne i sadystyczne występują zapewne u każdego człowieka, różne jest jednak ich natężenie w poszczególnych jednostkach; dla niektórych nie są one charakterystyczne, u innych są nimi po części, w końcu mogą także całkowicie zdominować osobowość. Dlatego Fromm tylko pewne jednostki i grupy społeczne uważał za typowo sado-masochistyczne²⁵. Jeżeli osobowość jednostki zdominowana była przez czynniki sado-masochistyczne, wówczas zdaniem Fromma można jej przypisać charakter sado-masochistyczny. Taki rodzaj charakteru, unikając skojarzeń z psychopatologią, określał też mianem charakteru autorytarnego, podkreślając tym samym szczególną postawę jednostki o takim charakterze wobec autorytetu, polegającą na skłonności do

a w przypadku destruktywności – poprzez niszczenie elementów świata zewnętrznego. Zdaniem Fromma destruktywność jest skutkiem niespełnionego życia, w którym jednostka nie może rozwijać się w sposób spontaniczny i spełniać swojego zmysłowego, intelektualnego i emocjonalnego potencjału. Mechaniczny konformizm natomiast miał zapewniać ucieczkę od niechcianego poczucia bezsilności poprzez rezygnację z indywidualnego ja, automatyzację jednostki, dostosowanie i upodobnienie do innych ludzi i oczekiwań społecznych. Fromm wskazywał, że taki mechaniczny konformizm charakterystyczny jest dla współczesnej demokracji (por. E. Fromm, *Ucieczka od wolności*, dz. cyt., s. 174-198, 225-256).

²⁵ Por. tamże, s. 142-159.